

Az élet csalfa tükkrei

Képfilozófiák

Sorozatszerkesztő: Szilágyi Ákos

A sorozat kötetei:

Pavel Florenszkij: Az ikonosztáz

Daniel Arasse: Festménytörténetek

Németh István

AZ ÉLET
CSALFA TÜKREI

Holland életképfestészet Rembrandt korában

TYPOTEX

Budapest, 2008

Támogató:

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap –
Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatta.

© Németh István, Typotex, 2008

Témakör: *művészettörténet*

ISBN 978 963 9664 70 8

ISSN 1787-3444

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés

1. „Paraszságok”, avagy a természet faragatlan gyermekei
2. Szegény világ, bolond világ
3. „Ahogy az öregek énekelnek...”: Változatok egy közmondásra
4. Mulató társaság, avagy a tékozló fiú a bordélyban
5. Az orvos látogatása
6. Halat, vadat, s mi jó falat...
7. Csapdában
8. Homo bulla: Elszálló szappanbuborékok
9. Miről álmodik a lány?
10. Tükörkép

Befejezés

Irodalom

Képjegyzék

BEVEZETÉS

Izgalmas, egyben szórakoztató kultúrtörténeti kalandozásra invitáljuk az olvasót. Tíz tágabb témakör keretén belül Rembrandt, Frans Hals és Vermeer kortársainak, a 17. századi holland életképfestőknek műveit igyekszünk majd vattatára fogni. Kiderül majd, hogy ezek az első pillantásra talán teljesen hétköznapiak tűnő jelenetek sokkal több titkot és érdekességet rejtenek magukban, mint gondolnánk. Az esetek többségében a budapesti Szépművészeti Múzeum holland zsánerképei szolgáltak kiindulópontul, melyek közül néhányat a nagyközönség is jól ismerhet a Régi Képtár állandó kiállításáról, más darabok ugyanakkor talán még a szakemberek számára is szinte teljesen ismeretlenek, mivel különböző okokból (melyekről még szót ejtünk) évtizedek óta nem kerültek kiállításra.

Előbb azonban nem árt tisztázni egy alapvető kérdést: mit is értsünk pontosan életképen, vagy más szóval zsánerképen. A zsánerképek többsége témát megörökítő, figurális jelenet, melynek szereplői (a portrékkal, vagy például a bibliai, illetve mitológiai ábrázolásokkal ellentétben) nem konkrét, név szerint ismert személyek, hanem ismeretlen típusfigurák, valamely társadalmi réteg, foglal-

kozás jellegzetes képviselői, esetleg bizonyos viselkedési formák, karaktertípusok megtestesítői. Itt egyébként érdemes megjegyezni, hogy a 17. századi Hollandiában még egyáltalán nem használták a francia eredetű „genre” kifejezést. Az ekkor készült életképeket rendszerint konkrét témájuk alapján nevezték meg, például „kroegje” (kocsmajelenet), „bordeeltje” (bordélyjelenet), vagy „een vrouw die melk uitgiet” (tejlet öntő nő). A zsáner valójában csak a 19. század közepe óta vált Európa-szerte elfogadottá az életképfestészet megnevezésére. A szónak eredetileg sokkal tágabb jelentése volt. A 18. század folyamán még minden olyan festményt ebbe a kategóriába soroltak (tehát például tájképeket vagy csendéleteket is), amely nem a festészeti műfajok hierarchiájában legtöbbször tartott történeti festészet tárgykörébe tartozott.

A 17. századi holland festészet egyik legszembevetőbb sajátossága a világi témák dominanciája és a nagyfokú specializálódás volt. A festők többsége a túlnyomórészt polgári vásárlóközönség igényeihez igazodva s a kölcsönös konkurencia csökkentése érdekében rendszerint egyetlen műfajra, gyakran azon belül is egy-egy szűkebb témakörre specializálódott. Hendrick Avercamp például apró alakokkal benépesített téli tájaival szerzett hírnevet magának, míg a Haarlemben tevékenykedő Pieter Claesz vagy Willem Claesz Heda évtizedeken keresztül ugyanazt a néhány jellegzetes tárgyat variálta visszafogott színekkel megfestett asztali csendéletein. Hasonló jelenséggel találkozhatunk a korabeli életképfestészet területén is. Frans Hals öccse, Dirck Hals egész életében elegáns, mulatozó

társaságokat örökített meg kisméretű zsánerképeken, Adriaen van Ostade ugyanakkor a paraszti életből vett jelenetek készítésére szakosodott.

Hollandia aranykorának életképeit a 19. században egyöntetűen a polgári realizmus jellegzetes példáinak, a valóság hű tükrének tekintették. Ez a szemlélet igen hosszú ideig éreztette a hatását, és a művészettörténészek lényegében még néhány évtizeddel ezelőtt is meg voltak győződve arról, hogy felesleges bármilyen célzatosságot, mögöttes szándékot feltételezni ezekben az ábrázolásokban, hiszen a 17. századi holland festők a korabeli mindennapi élet egy-egy ellesett pillanatát akarták megörökíteni. Az utóbbi időszakban azonban – a megváltozott szemléletnek és az új kutatási módszereknek köszönhetően – a témakörben számos meglepő eredmény született, s nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban uralkodó nézetek, mindenekelőtt az ezen festmények jellegére, jelentésére vonatkozó elképzelések feltétlenül felülvizsgálatra szorulnak.

Több kutató külön tanulmányt szentelt a holland realizmus problémakörének; meggyőzően bizonyították, hogy a legtöbb 17. századi életkép korántsem pontosan adja vissza a látott valóságot, így ezek a festmények nem is tekinthetők minden további nélkül a környező világ realiztikus ábrázolásainak. Bár a korabeli mesterek kétségtelenül a természet utánzására törekedtek, a valóság illúzióját akarták kelteni, de mint kiderült, legfeljebb képeik egyes részletei nevezhetők természetűnek, az elkészült művek már sokkal inkább egyfajta képzeletbeli valóságot tükröznek.

Az 1960-as évektől kezdve egyre többen adtak hangot azon meggyőződésüknek, hogy a 17. századi holland zsánerképek nem öncélú, l'art pour l'art műalkotások, hanem, ha úgy tetszik, a művészet tükrén keresztül szemlélt élet allegóriái, melyek általános érvényű, mindenkire szóló morális üzeneteket közvetítenek. A korabeli életképek tehát ennek értelmében szórakoztató jellegük mellett didaktikus funkciót is betöltöttek, hiszen – mint ahogy egyes kutatók állították – a különféle emberi gyarlóságok és bolondságok érzékletes ábrázolásával lényegében önmaga hibáival kívánták szembesíteni a nézőt. Némelyik művészettörténész egyenesen úgy fogalmazott, hogy ezeket a zsánerképeket tulajdonképpen a késő-középkori exemplumok, erkölcsi példázatok modernizált változatainak kell tekintenünk. Az elmúlt évtizedek során valóban divattá vált morális tükröt vagy éppen moralizáló képrejtvényt látni egyes 17. századi holland életképekben, melyekben az üzenet realiztikusan megfestett, ártatlannak tűnő mindennapi jelenetek köntösében, álcázott formában fogalmazódik meg. Ezeknek a „realista allegóriáknak” a megfejtése – legalábbis az úgynevezett ikonológiai iskola képviselői szerint – gyakran csak az adott társadalmi, nyelvi, szellemi környezet alapos tanulmányozása révén, a korabeli irodalom, emblémáskönyvek és feliratos metszetek segítségével válik lehetségessé.

Kérdés persze, hogy jelenlegi nézeteink mennyivel hitelesebbek és pontosabbak a hamisnak, történetietlennek kikiáltott 19. századiaknál! A helyzet értékelését nagy mértékben megnehezíti, hogy a képzőművészetre vonatkozó

17. századi források gyakorlatilag semmilyen támpontot nem nyújtanak arra nézve, valójában mi is volt ezeknek a jeleneteknek a célja, funkciója, illetve jelentése. Részben ezzel is összefügg, hogy manapság már korántsem mindenki fogadja el az ikonológusok „emblematis” interpretációit, s a holland életképek értelmezési lehetőségeinek kérdéseiről jelenleg is éles vita folyik.

Mindezek után nem lehet különösebben csodálkozni azon, hogy mindmáig nem sikerült teljesen tisztázni, milyen ismérvek, formai és tartalmi sajátosságok alapján definiálható pontosan a 17. századi holland életképfestészet. A műfaj egészét érintő bizonytalanságok természetesen az egyes festmények értelmezése során is megmutatkoznak, s ebből adódóan olykor igen szélsőséges, egymásnak teljesen ellentmondó interpretációk születnek. Nem akarjuk azonban a különféle álláspontok részletes ismertetésével untatni az olvasót, inkább néhány lényeges, az általunk vizsgált zsánerképek alapvető sajátosságait érintő tényezőre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Ha a 17. századi holland életképeket külön-külön, egymástól teljesen függetlenül vesszük szemügyre, talán tényleg az lehet a benyomásunk, hogy ezek valóban a korabeli társadalom színes, változatos képét tárják elénk, hogy a festők a mindennapi élet forgatagából ötletszerűen, minden különösebb szempont nélkül választották ki a témáikat, azt örökítve meg, ami „véletlenül” éppen megragadta a figyelmüket. Ha azonban egymás mellé helyezzük s egymással összevetjük ezeket a festményeket, rögtön feltűnik, hogy bizonyos témák, illetve motívumok rendkívül gyakran is-

méltódnak, ezzel szemben szinte teljesen hiányoznak más, gyakran éppen a 17. századi Hollandia mindennapi életéhez alapvetően hozzátartozó, arra leginkább jellemző mozzanatok. Az sem elhanyagolható tényező, hogy a korabeli holland életképfestészet mindkét fő ágának, az úgynevezett parasztszánernek és a polgári zsánernek az előzményeit is megtalálhatjuk a 16. századi németalföldi festészetben, illetve grafikában, sőt a 17. századi festők számos esetben egyértelműen a korábbi tradíció folytatóinak, a jól ismert, hagyományos témák továbbfejlesztőinek tekinthetők.

Általánosságban elmondható, hogy a széles körben elterjedt, igazán népszerűvé vált témakörökben mindig ugyanazt a néhány, korlátozott számú motívumot használták és variálták a festők, melyek többnyire már a 16. század óta toposzszerűen, változatlan formában ismétlődtek, tehát szemmel láthatóan elválaszthatatlanul hozzátartoztak az adott témák ábrázolásaihoz. Már önmagukban ezek a tények is kérdésessé teszik, hogy a 17. századi holland életképek témái, illetve motívumai pusztán vagy elsősorban a korabeli valóságban, a mindennapi életben keresendők-e. Természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy ne lenne bizonyos fokú kapcsolat ezen festmények témavilága és a korabeli Hollandia hétköznapijaira jellemző események között, de ez a kapcsolat sokkal áttételesebbnek tűnik, mint azt sokáig feltételezték.

Hogy megeljük a 17. századi holland zsánerfestészet kulcsát, előbb mindenesetre választ kell találnunk arra a kérdésre, mi okozhatta a korabeli festők témaválasztásában mutatkozó tendenciózus egyoldalúságot, azaz mi készítet-

hette újra és újra azonos vagy hasonló jelenetek megfestésére az egyes művészeket. A téma festőisége, esetleg egyes élethelyzetek, szituációk, viselkedési formák komikus, szórakoztató volta, vagy netán egyes jelenetek kivételes alkalmassága bizonyos gondolatok, asszociációk felkeltésére? Egyes esetekben nyilván az is szerepet játszhatott, hogy bizonyos motívumokhoz tradicionálisan valamilyen jelentés kapcsolódott. Feltehetően több tényező együttes hatásával kell számolnunk, s hogy ezek közül éppen melyiken volt a hangsúly, az esetenként akár változhatott is.

Már a 17. századi művészeti írásokban is találkozhatunk az életképfestészet „emelkedettebb”, és „alantasabb” ágának különválasztásával, s a művészettörténeti szakirodalom jelenleg is általában önálló kategóriaként kezeli az ún. parasztsánert és a polgári zsánert. Nem szándékozom ezen felosztás jogosságát vagy célszerűségét vitatni, hiszen kétségtelenül több tényező is indokoltá teszi a használatát. Csupán utalni szeretnék arra, hogy ez az immár hagyományossá vált, lényegében azonban teljesen külsődleges, formális szempontok szerinti felosztás csak az egyik lehetséges, de korántsem az egyetlen vagy feltétlenül a legjobb módja a 17. századi holland életképfestészet tematikai csoportosításának.

A kutatás jelenlegi szintjén, amikor tehát ezeket a zsánereképeket többé nem a valóság tükrének, hanem egyfajta „realizált absztrakciónak” tekintik, bizonyos jelentéstartalom, morális mondanivaló közvetítőjének, sokkal célravezetőbbnek tűnik a különböző megjelenési forma szerinti felosztás helyett a változatos formák mögött rejlő

gyakran azonos, vagy igen rokon tartalom alapján különválasztani ezeket a jeleneteket. Az ilyen jellegű csoportosítás nem csupán áttekinthetőbbé tehetné a vizsgált anyagot, hanem egyúttal az egyes festmények megértését, értelmezését is megkönnyítené, sőt közvetve még arra is választ adhatna, hogy a 17. századi Hollandia mindennapi életének számos fontos epizódja, illetve jellemző figurája miért hiányzik rendszerint a korabeli életképfestők műveiről. Könyvünkben mindenesetre igyekeztünk olyan megközelítési módot választani, melynek segítségével remélhetőleg jobban kirajzolódnak majd az egyes jelenetek közötti összefüggések, s ezáltal a 17. századi holland életképfestészet, mint meghatározott formai és tartalmi ismérvekkel rendelkező műfaj legfontosabb sajátosságai is.